УДК 398

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

РОССИЯ ТӨБӘКЛӘРЕНДӘ ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫ
(И.К. Фазлетдиновның «Башкортстан татарлары фольклоры: риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр» (Уфа: Китап, 2018, 344 б.) китабына мөнәсәбәттә)

В статье автор обращается к вопросу сбора и издания фольклорного материала в регионах России. Массовые миграции на разных исторических этапах привели к увеличению мест компактного проживания татарского населения в России и мире. Расселение на больших пространствах России и этнокультурные взаимосвязи оказывали прямое воздействие на развитие и распространение народного творчества. Так на территории Башкортостана, расположенного на Предуралье и на склонах Южного Урала на сегодняшний день численность татар превышает более миллиона человек. Автор акцентирует внимание на важность изучения татарского фольклора в Республике Башкортостан местными исследователями, дает широкий анализ книги «Фольклор татар Башкортостана: предания, легенды, былички, устные рассказы» (Уфа: Китап, 2018, 344 с., на татарском языке). Составитель, автор вступительной статьи и комментариев – кандидат филологических наук, доцент БГУ Фазлутдинов Ильдус Камилович.

Ключевые слова: книга, татары Башкортостана, фольклор, жанр, источник, наследие, традиция.

In the article, the author considers the issue of collecting and publishing folklore material in the regions of Russia. Mass migrations at different historical stages led to an increase in places of compact residence of the Tatar population in Russia and the world. Settlement on large spaces of Russia and ethnocultural relationships had a direct impact on the development and dissemination of folk art. So on the territory of Bashkortostan, located on the Urals and on the slopes of the Southern Urals, the number of Tatars exceeds more than a million people. The author emphasizes the importance of studying Tatar folklore in the Republic of Bashkortostan by local researchers, gives a broad analysis of the book «Folklore of Bashkortostan Tatars: tales, legends, mythology, oral stories» (Ufa: Kitap, 2018, 344 p., in the Tatar language). The compiler, author of the introductory article and comments is Candidate of Philology, associate professor of BSU Fazlutdinov Ildus Kamilovich.

Key words: book, Tatars of Bashkortostan, folklore, genre, source, heritage, tradition.

Татар халкының дүрттән бер өлеше генә Татарстанда яшәве яхшы мәгълүм. Дүрттән өч өлеше Россиянең һәм дөньяның төрле почмакларына сибелгән. 2010 елгы халык исәбен алу нәтиҗәләре буенча, күрше Башкортстанда гына да милләттәшләребезнең саны 1 миллионнан артык. Аларның рухи мирасын өйрәнү – гаять әһәмиятле бурыч. Бу өлкәдә Казан фәнни үзәкләре, аерым алганда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать

институты галимнәре зур эш алып бара. Әйтик, 2017 елда Институт тарафыннан Башкортстанның Стәрлебаш районына комплекслы фәнни экспедиция оештырылу һәм бүгенге көндә шушы экспедиция нәтиҗәләренең «Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясендә махсус китап итеп басмага әзерләнүе – шушы омтылышның ачык мисалы.

Казан белгечләреннән тыш җирле галимнәр дә үз төбәкләрендәге татар әдәбиятын, милли фольклорыбызны өйрәнүгә мул өлеш керттеләр. Бу җәһәттән Риф Мөхәммәтҗановның исемен телгә алу бик урынлы булыр. Ул – Башкортстан татарларының халык авыз иҗатын системалы рәвештә җыю һәм өйрәнү эшен башлап җибәргән беренче галим. Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасы каршында ачылган фольклор фонды Р. Мөхәммәтҗановның фән өлкәсендәге иң зур казанышын тәшкил итә. XX йөзнең 60 нчы еллары уртасыннан алып ул Башкортстан Республикасының татарлар күпләп яшәгән районнарына өч дистәгә якын фольклор экспедициясе оештыра, студентлар белән бергә 150 дән артык авылда булып, информантлар белән аралаша. Әлеге экспедицияләрдә җыелган фольклор материалларының тиз арада фәнни әйләнешкә кереп киткәнлеге мәгълүм. Узган гасыр азагында дөнья күргән «Татар халык иҗаты» академик күптомлыгының һәр томында диярлек Риф ага тарафыннан тупланган фольклор үрнәкләре урын алган, аеруча «Йола һәм уен җырлары» томында Р. Мөхәммәтҗанов Башкортстанда язып алган текстлар күп.

Татар милли-мәдәни мирасын барлауның тагын бер матур үрнәге – күптән түгел З. Биишева исемендәге Башкортстан «Китап» нәшриятында дөнья күргән «Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр» дип аталган китап. Төзүчесе, кереш мәкалә һәм искәрмәләр авторы – филология фәннәре кандидаты, доцент, Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы доценты Илдус Камил улы Фазлетдинов. Ул 1996 елда шушы ук уку йортының татар-рус филологиясе бүлеген тәмамлаган һәм фольклор, татар әдәбияты укытырга калдырылган, 2005 елда Казанда, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының диссертацияләр яклау советында «Башкортстан татарларының топонимик риваятьләре һәм легендалары: тарихи нигезләре һәм идея-эстетик функцияләре» темасына кандидатлык диссертациясе яклаган. Фәнни җитәкчесе – күренекле башкорт фольклорчысы, филология фәннәре докторы, профессор Әхмәт Мөхәммәтвәли улы Сөләйманов.

Башкортстанда яшәүче татарларның әкияти характерда булмаган халык прозасын җыю һәм анализлау эше белән И. Фазлетдинов узган гасыр ахырында шөгыльләнә башлый. Студентлар белән төрле районнарга экспедицияләргә чыга, фольклор темасына диплом эшләре яздыра. «Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр» җыентыгы – шушы эшчәнлекнең җимеше. Ул БДУның татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы

каршындагы фольклор фонды материалларына таянып төзелгән. Җиде йөздән артык халык иҗаты текстын үз эченә алган бу китап – Башкортстан татарларыннан җыелган беренче фольклор тупланмасы. 600 гә якын текст фәнни әйләнешкә беренче тапкыр кертелә. Томга кергән материаллар арасында иң зур күпчелекне риваятьләр алып тора (630 текст). Алар авыл тарихлары, тарихи риваятьләр, топонимик риваятьләр, көнкүреш риваятьләре, легендар риваятьләр дигән төрләргә бүлеп бирелгән. Легендар риваятьләр автор тарафыннан фәндә беренче тапкыр аерып чыгарылган. Галим фикеренчә, аңа жанр сыйфатлары ягыннан риваятьләр һәм легендалар арасында торган әүлиялар, алып кешеләр, кулга кермәс сихерле хәзинәләр турындагы үрнәкләр карый. Боларда риваятьләргә хас тарихилык та, легендаларга хас фантастика да урын алган.

Хәзерге Башкортстан җирләренә татарлар кайчан һәм кайдан килеп утырганнар, ни рәвешле нигез корып, тормыш башлап җибәргәннәр? Аларның биредә яшәүче халыклар белән мөнәсәбәтләре нинди булган? Яңа авылларга ни рәвешле һәм нәрсәгә таянып исем бирелгән? Җирле урын атамалары ничек барлыкка килгән? Шушы һәм шуңа охшаш сорауларга җавап эзләгәндә, легендалар, риваятьләр һәм аларның аерылгысыз өлешен тәшкил иткән авыл тарихлары кайвакыт тарихи чыганак ролен үти, аларда шактый күп мәгълүмат табарга мөмкин. Халыкта мондый әсәрләрне еш кына «тарих» дип йөртәләр, ә фольклористикада аларны «тарихи проза» дип атау гадәткә кергән. Халыкның үз башыннан кичкән хәлләре бәян ителгән, мондый төр истәлекләр әдәби кыйммәткә дә, тарихи әһәмияткә дә ия. Күренекле фольклорчы Ф.И. Урманчеев сүзләре белән әйтсәк, «риваятьләр, легендалар, мифлар теләсә кайсы халыкның иң борынгы һәм борынгы тарихын өйрәнүдә мөһим чыганакларның берсе булып торалар» [Урманчеев, с. 86]. Аларда элгәреге буыннарның тормыш фәлсәфәсе, тәҗрибәсе чагылыш таба.

Риваятьләр составындагы авыл тарихлары – бик үзенчәлекле төркем. Алар, гадәттә, теге яки бу авылның кайдан, кайчан, нинди сәбәпләр аркасында күчеп килүе турында сөйли. Авыл тарихларында төбәккә беренче килеп утырган кешеләр, аерым нәселләр тормышындагы мөһим вакыйгалар турында мәгълүмат бирелә. Бу ягы белән алар тарихи риваятьләргә якын торалар. Күп әсәрләрдә авыл исеменең килеп чыгышы да аңлатыла. Монысы исә топонимик риваятьләргә хас күренеш. Казан татарлары фольклорыннан аермалы буларак, Башкортстанда И. Фазлетдинов тап булган һәм туплаган тарихларда Болгар, Алтын Урда һ. б. ханлыклар белән бәйле вакыйгалар чагылыш тапканнары очрамый. Аларда сурәтләнгән иң борынгы тарихи вакыйга – XVI гасыр уртасында Явыз Иванның Казан ханлыгын яулап алуы һәм шуннан соң татарларга карата башланган милли һәм дини геноцид сәясәте. Күп кенә риваятьләрдә нәкъ шушы факт татар халкының көнчыгышка таба күченүе һәм авыллар корып утыруның төп сәбәбе итеп күрсәтелә.

Мәсәлән, укытучы Байсар Иманголовтан язып алынган Туймазы районы Карамалы-Гобәй авылы тарихын алып карыйк. *«Элгәре Иван Грозный исемле бик явыз патша була. Ул башта мордва халкын басып ала, аннан чират чуваш, марыйларга да җитә. Моннан соң Иван патша Урта Идел буенда яшәүче болгарларны да басып алмакчы була һәм Казанга һөҗүм итә. Ул Казанны ала алмый һәм ачуыннан тирә-яктагы авылларны туздыра. Шундый авылларның берсе – безнең ата-бабаларыбыз яшәгән Байлар Сердәге исемле авыл була.*

Бу авылда Гобәй исемле мулла яшәгән. Ул бик акыллы булган һәм халык аны нык ихтирам иткән. Урыс гаскәрләре килә башлагач, ул авыл халкын, өлкән улы җитәкчелегендә, Уралга озата. Тик үзе туган төягеннән китми, берничә авыл карты белән шунда кала. Сатлыкҗаннар аны урыс гаскәрләренә тотып бирәләр. Урыслар казанда сумала кайнатып, шунда Гобәйне салып үтерәләр. Калган картларны коллыкка озаталар.

Мулланың өлкән улы Алдаргол авыл халкын башкорт җирләренә алып бара. Алар Өсән елгасының аръягында тукталалар һәм әлеге Алдар тавында төпләнәләр. Яңа авылга Гобәй мулла исемен кушалар. Авылның тирә-ягын карама урманы әйләндереп алганлыктан, тиздән ул Карамалы-Гобәй дип атала башлый...»

Биредә Явыз Иван гаскәрләренең үзләренә баш бирмәгән карт кешене коточкыч җәзалап үтерү, тирә-яктагы авылларны җир белән тигезләү, картларны коллыкка озату күренешләре аша хөкүмәт тарафыннан бернинди мораль-әхлак кануннарын да санга сукмыйча алып барылган колониаль сәясәтнең масштаблары ачыла.

Риваятьтә анахронизм чагылышын да тоемларга мөмкин. Мәсәлән, Явыз Иванның Казанны яулап ала алмавы турындагы хәбәр тарихи дөреслеккә туры килми. Күрәсең, бу Байлар Сердәге авылында яшәүче татарларның үзләрен җиңелүче сыйфатында кабул итәргә теләмәүләре белән аңлатыладыр. Ягъни халыкның азатлык турындагы хыялы, риваятькә күчеп, образлы чагылыш таба. Ирек өчен көрәш юлында һәлак булган геройның исеме авылдашлары яңа урында нигезләгән авыл атамасында мәңгеләштерелә. Бу шулай ук татарларның Иван IV изүенә буйсыныргa теләмәүләре, яңадан милли-азатлык көрәшенә күтәрелергә әзер булулары турында сөйли.

Шунысы мөһим: әлеге риваятьнең Фазлый Камалиев истәлекләреннән күчереп алынган икенче вариантында Урал буенда татарларның хуҗалык итү рәвеше һәм, иң мөһиме, җирле халык белән мөнәсәбәтләре бик ачык итеп тасвирлана. Монда Казан ягыннан күчеп килүчеләрнең «*кеше үтеп керә алмаслык зур сазлык*» янына килеп утырулары, «*вакыт үтеп, күчеп килүчеләр саны артып, авыл зурайгач кына*» сазлыкны киптереп, яңа иген басулары барлыкка китерүләре тасвирлана.

«Шулай берчакны, монда авыл барлыгын белеп, Карамалы-Гобәйгә иярләнгән атларга атланган башкорт картлары килеп чыккан. Алар бу җирләргә элек-электән башкортлар хуҗа булганлыгын

аңлатканнар. Безнең авыл картлары, киңәшләшкәч, аларны яхшы сыйлап, озак кунак иткәннәр һәм шул ук вакытта үзара килешү төзегәннәр.

Кунак булгач, башкорт картлары, безнең авыл бабайларын ияртеп, Өсән елгасы аша чыкканнар. Алар биек тау башына менеп, атларыннан да төшмичә: «Ана, ана, шуннан!» – дип, Өсән елгасының Бәләбәй ягын күрсәткәннәр. Аннан икенче якка борылып: «Ана, ана, шуннан», – дип, Өсән елгасының Собхангул авылы яныннан аккан урынын күрсәткәннәр. Шулай итеп, алар татарларга бирелгән җирләрнең чикләрен билгеләгәннәр...»

Риваятьтән күренүенчә, биредә борын-борыннан яшәгән җирле халык Казан ягыннан күчеп килгән татарларның яңа авыл төзүләре турында соңлап кына белә. Килеп туган хәлне җир хуҗалары ике төрле: я татарларны үз биләмәләреннән куып җибәреп, я булмаса, аларның хәленә кереп, яңа урында төпләнеп яшәргә рөхсәт биреп хәл итә алыр иде. Җирле халык икенче юлны сайлый: килүчеләргә сүздә генә түгел, гамәлдә дә теләктәшлек күрсәтә.

Җир биргәндә җирле төркиләр аны үлчәп тә тормый, биек тау башына менеп, атларыннан да төшмичә, «Ана, ана, шуннан!» – дип, Өсән елгасының башта Бәләбәй ягын, аннан икенче якка борылып, «Ана, ана, шуннан!» – дип, елганың Собхангул авылы яныннан аккан урынын күрсәтәләр. Риваятьтәге «Ана, ана, шуннан!» репликасы – дала җирләренең иркенлеген дә, биредә борын-борыннан төпләнеп яшәүчеләрнең күңеле киңлеген дә ачып бирә торган деталь. Казан ягыннан күчеп килгән татарлар Урал итәгендәге Карамалы-Гобәй авылына гына түгел, Тукай һәм Кәлшәле авылларына да нигез салалар. Фольклор әсәрләрендә җир бүлешү әнә шул рәвешле чагылыш таба.

Тарихчылар фикеренчә, Башкортстан җирләре Алтын Урда чорыннан ук (хәтта аннан алдарак та!) татарлар өчен тарихи ватан булган. Бу тирәләрдә яшәгән татарлар турында иң беренче мәгълүматлар XI гасырга ук карый. Фарсы галиме Әл-Гардизи, мәсәлән, Көньяк Урал территориясенең, шул исәптән бүгенге Башкортстанга караган кайбер җирләрнең Урта гасырлар төрки дәүләтләренең берсе булган Кимак каганлыгына керүе хакында язып калдырган. Кимак каганлыгы составында җиде кардәш кабилә булып, икесе Татар һәм Кыпчак кабиләләре исеме белән билгеле. Татарлар каганлыкта идарә итүче йорт исәбендә торганнар [Исхаков, с. 17]. XIV йөз тарихчысы Ибне Халдун кыпчаклар арасында татарларның аерым этногенетик тармак тәшкил итүләре турында яза. Бүгенге Башкортстан җирендә татар мәдәнияте эзләре, элгәрләребез тормышының Урта гасырлар катламына ук карый торган ядкярләре һичшиксез бар. Алтын Урда таркалгач, Уралдан төньякка таба Себер ханлыгы, көньякта Нугай Урдасы барлыкка килә [Долгих, с. 62]. Урал итәгендәге иркен далаларның, Казан ханлыгы яулап алынганнан соң, көнчыгышка таба качып китәргә мәҗбүр булган кардәшләребез барып сыенган урын икәнлеге дә мәгълүм.

Фольклорда нәкъ менә шушы чорга кагылышлы, ягъни Казан ханлыгы яулап алынганнан соң татарларның хәзерге Башкортстан территориясенә күчеп утыруларына бәйле ядкярләрнең аеруча күп сакланганлыгы тарих турында берьяклы нәтиҗәләр ясарга нигез булмый, әлбәттә. Монда эпик характердагы фаҗигале вакыйгаларның халык хәтеренә нык сеңеп, озак вакытлар онытылмавын да истән чыгарырга ярамый. Казан ягыннан килгән татарларның Урал итәгендәге җирләргә урнашуы бу төбәккә татар кавеменең беренче кат аяк басуы турында сөйләми.

XVIII гасыр – Казан ягыннан килгән татарларның бирегә тагын күпләп күчеп утыру чоры. Казан һәм касыйм татарларының көнчыгышка хәрәкәте XVIII гасырның беренче яртысында һәм уртасында аеруча интенсив төс ала. Күченүчеләрнең төп ташкыны Урал алды җирләренә юнәлә һәм татарлар төньяк-көнбатыш һәм көнбатыш Башкортстан территориясендә төпләнәләр. Идел буе татарларының Урал алдына күпләп күчеп утырган чор 1719–1744 елларга туры килә. Бу хәл Башкортстан татарларының риваять һәм легендаларына да килеп кергән. Аларның күпчелегендә XVII гасыр – XX гасыр башларында булып узган вакыйгалар өстенлек итә. Бу дәвернең тарихи вакыйгалары халык хәтерендә әлегәчә яши. Киеренкелеге, драматизмы белән аларга тиңләшерлек хәлләр борынгы тарихта бәлки булмагандыр да. XVII–XVIII гасырларда халыкның милли-колониаль, сыйнфый изүгә каршы бер-бер артлы баш күтәрүләре, Россия хөкүмәтенең төрле мәкерле юллар белән башкорт җирләрен үзләштерүе, татар халкының Урта Идел буйларыннан көнчыгышка күчеп утыруына бәйле вакыйгалар, гражданнар сугышы, сыйнфый көрәш фаҗигаләре, аңлашыла ки, кеше аңында һәм күңелендә җанлы тарихның чагылышы булган риваятьләргә үтеп кергән.

Күчеп килүчеләрнең җирле халык белән мөнәсәбәтләрен тасвирлаган риваятьләрдә үзәктә, чыннан да, җир биләү мәсьәләсе тора. Әлеге мәсьәләгә бәйле рәвештә, риваятьләрдә төрле милләт, сословие вәкилләре арасында җир өчен конфликтаркасында туган низаглар турында сөйләгән күпсанлы мотивлар урын ала. Казан татарлары фольклорыннан аермалы буларак, күчмә кабиләләр арасында күршеләренең малын, җирен тартып алу өчен барган феодаль сугышлар – карымта-барымта яулары турындагы риваятьләр Башкортстан татарлары репертуарында зур урын тота. Тарихтан билгеле булганча, XVI–XVIII гасырларда башкорт-казакъ ырулары арасында мөнәсәбәтләр катлаулы булган. Халык авыз иҗатында үзара үчләшүгә, дошманлашуга китергән феодаль чапкыннар, барымта һәм карымта күренешләре чагылыш тапкан. Көньяк, көньяк-көнчыгыш башкортларның авыз-тел иҗатында казакъ белән башкорт барымталары хакында байтак кына риваять һәм легендалар очрый [Нәдершина, б. 18–34].

Моңа кадәр әлеге төр әсәрләр, мөстәкыйль тематик төркем буларак, бары тик башкорт риваятьләре составында гына аерымлана иде. И. Фазлетдинов исә карымта-барымта яулары белән бәйле

мотивларның башкорт фольклорында гына түгел, Башкортстан татарларының риваятьләрендә дә мөһим урын тотуын ачыклый һәм аларны мөстәкыйль тематик цикл итеп бирә. Аның фикеренчә, «карымта-барымта яулары белән бәйле сюжетлар, беренчедән, яңа урыннарга соңрак килеп төпләнгән татарлар репертуарына биредәге урын атамаларының аңлатмалары буларак, бу җирләрнең борынгы хуҗалары – асаба башкортлардан күчкән булырга тиеш. Икенчедән, карымта-барымта яуларының татарлар бирегә күчкәч тә дәвам итүе мөмкин». Шулай ук татар халкының хәзерге Башкортстан җирләрендә борын-борыннан яшәп, бу сугышларда турыдан-туры катнашканлыгы турында фикер йөртергә дә урын бар. Ничек кенә булмасын, карымта-барымта сугышлары турындагы мотивлар Башкортстан татарлары риваять-легендаларының уникальлеген, кабатланмаслыгын раслаучы бер билге булып тора.

Мәсәлән, Авыргазы районы Нугазак авылында язып алынган «Каравыл тау» һәм «Кырлау үзәне» исемле риваятьләр әлеге атамаларның барлыкка килүен нәкъ шушы карымта-барымта сугышларына кайтарып калдыра. Ике риваять тә этимологик мотивка – атамаларның барлыкка килүен аңлатуга нигезләнгән. «Кырлау үзәне» дигән риваятьтә *«күчеп йөрүче башкортлар белән Урта Азия якларыннан килгән баскынчылар арасында зур сугыш булып, бик күп кеше кырыла»,* атаманың килеп чыгышы шуның белән аңлатыла, «Кырлауда кырылдык» дигән сүзләрнең хәзер дә халык телендә еш кулланылуы турында хәбәр ителә.

«Каравыл тавы» дигән үрнәктә исә төрле ыру-кабиләләр арасында теләктәшлек, авыр вакытта бер-берсенә ярдәмгә килергә һәрчак әзер тору кебек асыл сыйфатлар чагылыш таба. Алар «*тау башында каравылда торып, куркыныч янаса, зур учаклар ягып, төтен ярдәмендә*» бу хакта берсенә берсе хәбәр итәләр. *«Хәбәрне алгач, башкортлар бер-берсенә ярдәмгә килеп, барымтачыларның һөҗүмнәрен кире кага, мөмкин булмаса, урман-тау арасына кача торган булганнар»,* – диелгән риваятьтә. Шул рәвешле, урынга атама үтәгән вазифасыннан чыгып бирелә торган булган. Шуны да әйтик, «Каравыл тавы» оронимының Башкортстанда таралу географиясе шактый киң. Бу атаманың килеп чыгышын аңлатучы риваятьләр Ярмәкәй районының Сөярмәт һәм Учалы районының Ахун авылларында да очрый. Бу үрнәкләрдә дә ул әлеге тауларда «сакчыларның тирә-якны күзәтеп, авылны каравыллап» торуларына кайтарып калдырыла. Димәк, барымта-карымта кебек күренешләр борынгы Башкортстанның һәр төбәге өчен типик булган, дигән нәтиҗәгә килергә мөмкин.

Кайбер риваятьләрдә явыз җирбасар-барымтачыларга каршы сугышта илен саклап һәлак булган батыр егет яки кызның җаны шушы җирлеккә күчеп, тау яки сазлыкның яу белән килүчеләрнең юлында үтәлмәслек киртәгә әверелү мотивын да күрергә мөмкин. Моңа мисал итеп, Нуриман районы Кызыл Яр авылындагы «Каратау», Әлшәй районы Гайниямал авылындагы «Гамбәр сазлыгы», Балтач районы

Иске Балтач авылындагы «Такыя тавы», Борай районы Кәшкәләү авылындагы «Үрәзикәй чишмәсе», Эстәрлебаш районы Эстәрлебаш авылындагы «Котып чокыры» риваятьләрен китерергә була. Бу үрнәкләрдә сугыш картиналары аеруча драматик тасвирланган, илен саклаучы батырларга халык илаһи сыйфатлар биреп, хәтта җансыз табигатьне дә аларга теләктәш итеп күрсәткән.

Башкорт халкы белән күп гасырларга сузылган рухи һәм географик якынлык Башкортстан татарларының риваятьләрендәге аерым мотивлар, образлар күчемлелеге сыйфатында да гәүдәләнә. Мәсәлән, әкияти характерда булмаган халык прозасы составында җен-пәриләргә, шайтаннарга бәйле этногенетик риваятьләр үзе аерым цикл тәшкил итә. Халыкның мифологик карашларын чагылдырган бу мотивның татар һәм башкорт фольклорында күпләп очравы – ике халык арасында гасырлар дәвамында барган рухи-мәдәни алмашулар нәтиҗәсе. Башкорт риваятьләренең аерым зур катламын тәшкил иткән карымта-барымта яулары, җир сату яисә аны халыкны алдау юлы белән тартып алу кебек вакыйгаларга бәйле рәвештә туган фольклор мотивларының да биредәге татарлар репертуарында зур урын тотуын И. Фазлетдинов нәкъ шуның белән аңлата.

Гомумән, Башкортстан татарларының риваять һәм легендаларында тугандаш башкорт халык авыз иҗатының гына түгел, ә гомумдөнья фольклорының йогынтысын да күрергә мөмкин. Халык башыннан үткән тарихи вакыйгаларны фольклорда сурәтләгәндә, күчеп йөрүче интернациональ сюжет һәм мотивлар да еш файдаланылган. Аларны Җир шарының барлык кыйтгалары өчен уртак дөньякүләм мотивлар дип атарга да мөмкин. Болар исәбенә алып чабатасыннан коелган туфрактан тау хасил булу, пугачёвчылар түбәтәйләренә салып ташыган комнан калкулык барлыкка килү, үгез тиресе кадәрле җир сатып алу, «кулга кермәс» алтын хәзинәнең кешеләргә бәрән, яисә утлы шар кыяфәтендә күренүе һ.б. Аларның күпчелегендә борынгыларның антропоморфик, анимистик һәм тотемистик карашлары чагылыш таба һәм шуңа күрә дә бу мотивларны бик ерак мәҗүсилек чорларында барлыкка килгән дип исәпләргә кирәк.

Әлеге мотивлар һәм сюжетлар, формасы белән интернациональ булсалар да, һәр халык аларга, үз тормыш тәҗрибәсеннән, менталитетыннан, тарихыннан чыгып, яңа эчтәлек сала. Традицион мотивларга корылган риваять һәм легендалардан халыкның үткәнен, аның аһ-зарларын, сызлануларын ачык тоемларга мөмкин.

Урын атамаларының килеп чыгышын зур тарихи вакыйгаларга бәйләп аңлата торган топонимик риваятьләр реаль вакыйгалар турында сөйләсәләр дә, алар тарихи документларны алыштыра алмыйлар, чөнки телдән телгә, урыннан урынга, буыннан буынга күчү процессында аларның конкрет документальлек билгеләре тоныклана, анахронизм көчәя, тора-бара тарихилык гомумиләштерелгән төс ала, ирекле уй йөртү, фараз итү, фантазия өстенлек итә башлый. Моның ачык мисалын Салават Юлаев һәм Емельян Пугачёв

җитәкчелегендәге крестьяннар сугышы турындагы риваятьләрнең хәтта әлеге яу үтмәгән төбәкләрдә дә киң таралуында күрергә мөмкин. Гадәттә, уйдырма эчтәлекле әлеге әсәрләр, теге яки бу урын атамасына берегеп, аның аңлатмасы ролен үти башлыйлар, «тарихилашып» китәләр, хикәяләүче тарафыннан чыннан да булган вакыйга сыйфатында бәян ителәләр. Моны хәтта яу кырыннан читтә яшәгән, восстаниедә катнашмаган крестьяннарның да күңелләре белән баш күтәрүчеләр ягында булулары, азатлыкка омтылыш утында янулары белән аңлатырга мөмкин. С. Юлаев, Е. Пугачёв һ.б. тарихи шәхесләрнең риваятьләрдәге образлары да – гасырлар буена халык күңелендә йөргән азатлык идеяләренең көрәшкә чыгуы, кешеләр аңында гаделлек һәм ирек идеалларын гәүдәләндерүләренең нәтиҗәсе, әмма эпик геройлар дәрәҗәсенә күтәрелгән бу шәхесләр фольклор контаминациясе кичергәннәр. Аларга мифик алыпларга, әкият батырларына хас сыйфатлар күчерелгән. И. Фазлетдинов әлеге үзенчәлекне үз китабында анык мисаллар белән дәлилли.

Мәсәлән, алыплар кебек үк, С. Юлаев һәм Е. Пугачёв та риваятьләрдә ярымтау-ярымкеше буларак чыгыш ясыйлар; алар күтәргән восстание дә тауда башлана һәм соңыннан баш күтәрүчеләр тау куышларына кереп югалалар; аларның гайре табигый көчен күрсәтер өчен, мифик персонажларга хас алым кулланыла – батыр атының тояк эзе ташларга уелып кала, Салават җитмеш потлы ташны, бер кулы белән генә күтәреп, дошманнарга ыргыта һ.б. Болар һәммәсе дә әлеге реаль шәхесләрнең фольклорлашу нәтиҗәсе булып тора.

Тарихи документ ролен үти алмаслар да, риваятьләр һәм легендалар борынгы бабаларыбызның көнкүреше, яшәү рәвеше, ышанулары, гореф-гадәтләре хакында тирән мәгълүмат бирәләр, мөһим этнографик чыганак ролен үтиләр. Риваятьләр аша биредәге халыкның төп шөгылен, яшәү рәвешен ачыклый алабыз. Башкортстан татарларының риваятьләрендә, теге я бу урынга бәя аның иген игү өчен уңайлы булу-булмавына карап бирелә. Бу исә җирле халыкның элек-электән төп шөгыле игенчелек икәнлеген раслый. Риваятьләрдәге барлык мотивлар да, нигездә, җир мәсьәләсенә берегеп килә. Топонимик риваять һәм легендаларда, аларның бер төрен тәшкил иткән авыл тарихларында халык вакыйгаларны гомумиләштергән, анда катнашкан билгеле шәхесләрнең образларын типиклаштырган, тыңлаучыларның риваятьне, легенданы эмоциональ кабул итүенә ирешү өчен, әкиятләр, бәетләр һәм хәтта мәзәкләргә хас мотивларны да кулланган. Шуңа күрә риваятьләр һәм легендалар реаль чынбарлык күренешләре белән халкыбызның мифологик карашларын, иҗади фантазиясен бергә берләштерәләр һәм, фольклорның башка жанрлары белән тыгыз мөнәсәбәттә торып, кабатланмас күренеш тудыралар.

И. Фазлетдинов төзегән китап дүрт жанрны колачлый. Югарыда каралган жанрлардан тыш, биредә сөйләкләргә караган үрнәкләр дә туплап бирелгән. Автор-төзүче бу мәсьәләдә үзенчәлекле караштa тора, сөйләкләрне мәзәк һәм риваятьләргә хас сыйфатларны бер-

ләштергән жанр буларак тикшерә. Аның фикеренчә, «сөйләк үзенең жанр үзенчәлекләре буенча риваять һәм мәзәк арасында тора. Риваятьләр кебек үк, сөйләкләргә дә тарихлылык хас, ягъни алар чыннан да тормышта булган вакыйга турында сөйлиләр. Ләкин риваятьләр, гадәттә җитди характерда булып, халык тормышындагы әһәмиятле вакыйгаларны бәян итәләр. Сөйләкләрдә исә җитдилек бик аз. Мәзәкләргә якынлык ике жанрның да үткен сатира, яисә нечкә юмор белән сугарылганлыгында чагыла. Әмма мәзәкләрдә тарихилык юк, аларда сурәтләнгән кеше образы гадәттә абстракт характерда була, ягъни аның кайда яшәгәнлеге, әйләнә-тирә мохите, вакыйганың урын һәм вакыты турында бер мәгълүмат та җиткерелми. Мәзәкнең төп максаты – кешенең нindiдер бер җитешсезлеген сатирик рәвештә яктырту, сөйләк исә конкрет җирлекле; ул локаль характерда – теге яки бу төбәктә генә таралган; анда сурәтләнгән кешеләр дә арабызда яшәгән; аларның холык-сыйфатлары, вакыйганың урын һәм вакыты да төгәл билгеле». Ничек кенә булмасын, фәндә мондый караш та яшәргә хаклы.

И. Фазлетдинов җыентыгына кертелгән фольклор үрнәкләре бүгенге көндә төзелә торган «Татар халык иҗаты»ның академик 25 томлыгы өчен шактый күп яңа материал бирә алуы белән аеруча әһәмиятле, чөнки моңа кадәр бастырылган фольклор җыентыкларында Башкортстан татарларыннан язып алынган эпик мирас тиешле дәрәҗәдә яктыртылмаган иде. Татар фольклорының яңа томнарын төзегәндә, теге яки бу фольклор текстының барлык билгеле вариантларын истә тоту, һич югы шуларның берсен я берничәсен биреп, калганнары хакында искәрмә-комментарийларда сөйләү, бу текстлар турында мәгълүмат бирә торган, жанрга, аның төрләренә, милли спецификасына, бүленеш-классификация мәсьәләләренә җентекле аңлатмадан торган тәфсилле кереш язу, камил фәнни аппарат булдыру шарт. И. Фазлетдинов төзегән җыентык, академик томнарны заман таләпләренә туры китереп эшләгәндә, бүгенге көнгәчә фольклорчы галимнәр күзеннән читтә кала килгән жанрларны барлау, фольклор үрнәкләренең кайсы төбәккә хас булуын ачыклау, таралыш даирәсен, тарихи-мәдәни бәйләнешләрне күрсәтү җәһәтеннән бик мөһим чыганак ролен үти. Фольклор материалларына XXI гасыр күзлегеннән яңача караш таләп ителгән безнең чорда тиешле фәнни югарылыкны саклап төзелгән «Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр» җыентыгына тупланган үрнәкләр – фольклор фәнен үстерүдә һәм халыкныкын кабат халыкка кайтаруда – уңышлы адым. И. Фазлетдинов китабы 1000 данә тираж белән нәшер ителгән. Бүгенге көн өчен бу яхшы күрсәткеч. Гомумән алганда, әлеге китапның гыйльми-теоретик һәм гамәли әһәмияте зур. Ул, бер яктан, фольклористикада татар риваятьләре, легендалар, мифологик хикәятләрнең урынын билгеләүгә йогынты ясый, әлеге жанр әсәрләрен күзаллау мөмкинлеген киңәйтә, икенче яктан, Башкортстанда яшәүче милләттәшләребезнең

тарихын, фәлсәфәсен һәм тормыш тәҗрибәсен халык күзлегеннән ачып сала.

Әдәбият

Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII веке. М.: АН СССР, 1960, 624.

Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV века. Казань: Иман, 2000. 136 с.

Нәдершина Ф.А. Риүәйәт һәм легендалар – халык тарихы // Башкорт халык ижады. Т. 2. Риүәйәттәр, легендалар. Өфе: Китап, 1997. Б. 18–34.

Урманчеев Ф.И. Проблемы национальной истории // Академик Мирфатых Закиев. К семидесятилетию. М.: Инсан, 1998. С. 85–89.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты халык иҗаты бүлегенең баш фәнни хезмәткәре